

Одержавно редакцією 20.06.2012
 Прийнято до публікації 18.10.2012

Анотація. *Костюкова Е.Н. Становление Всеукраинского общества рабочих-изобретателей в 20-х гг. XX ст.: проблемные аспекты.* В статье раскрыты проблемные вопросы периода становления Всеукраинского общества рабочих-изобретателей в 20-х гг., связанные с образовательным уровнем рабочих, деятельностью ячеек общества, декларативным отношением властей к его активности и развитию.

Ключевые слова: *Всеукраинская ассоциация изобретателей, экспериментальные лаборатории, рабочие-изобретатели, ячейки общества*

Summary. *Kostukova O.M. Formation of the Ukrainian company workers inventors in 20's years of XX century: problematic aspects.* The article deals with issues period of Ukrainian Association of inventors of workers in the 20's associated with poor educational level of workers, the activities of companies, declarative attitude of government to its revitalization and development.

Key words: *Ukrainian Association of Inventors, experimental laboratory workers, inventors, company branches*

УДК: 94(47):050"1920"

Н.І. Земзюліна

УЧАСТЬ ЖІНОЧОГО НАСЕЛЕННЯ В КООПЕРАТИВНИХ ПРОЕКТАХ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (20-і рр. XX ст.)

Анотація. На основі аналізу документів та періодики 1920-х рр. автор розглядає шляхи кооперування жіночого населення. Робить висновок, що представники влади всіляко сприяли жіночому кооперуванню, але складна економічна ситуація, низька суспільна культура та недостатня освіченість жінок ставали на заваді процесу інтенсивної кооперації саме жіночого населення.

Ключові слова: *радянська кооперація, жінвідділи, кооперування жінок*

Постановка проблеми. Кооперація населення була для більшовиків однією з найважливіших складових плану "побудови соціалізму". Ще в 1905 р. В.І. Ленін стверджував, що "соціалістичне суспільство є одне велике споживче товариство з планомірно організованим виробництвом для споживання" [1, 369]. Звичайно, ставлення до кооперативного руху з боку лідерів російських комуністів неодноразово змінювалося, передусім під впливом політичної кон'юнктури. Однак, очевидно, що організація населення країни в мережу виробничих і споживчих кооперативів розглядалася більшовиками як умова для соціалістичних перетворень. Цю ідею остаточно сформулював той же Ленін на початку 1923 р.: "Лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією – це є лад соціалізму" [2, 373]. Варто відзначити, що цей надзвичайно багатоаспектний зріз історії української економіки дотепер залишається не досить вивченим, що й зумовлює актуальність пропонованої розвідки.

Об'єктом дослідження є жінки та кооперативні установи різних типів, предметом – політика радянських лідерів стосовно кооперування жінок.

Мета. Ставимо завдання реконструювати соціально-економічний і політичний контекст заходів більшовиків, спрямованих на залучення в кооперативний рух жіночого населення; показати суперечливість цього процесу, складності об'єктивного і суб'єктивного характеру, які доводилося долати представницям "слабкої статі", узагальних рисах окреслити досягнення та причини невдач процесу кооперації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науковій традиції питання про політичне та економічне значення кооперативного руху в СРСР до цього часу активно дискутується. Радянські дослідники за основу брали ленінський кооперативний план. При цьому, незважаючи на розбіжність у поглядах на окремі деталі, він позитивно оцінювався і розглядався в тісному зв'язку з подальшою суцільною колективізацією [3]. Більшість сучасних дослідників намагаються довести неспроможність ленінського трактування кооперації, а також комуністичної кооперації як такої [4]. Тож, з одного боку, історіографія проблеми налічує

чимало праць, в яких констатується участь жіночого населення в реалізації плану “кооперування всієї країни” [5], з іншого, автори в основному обмежувалися демонстрацією кількісних показників при обліку жінок у кооперативних об’єднаннях різних форм і розглядали їх як безперечні свідчення успішності процесу.

Виклад основного матеріалу. Більшовики почали активно популяризувати кооперацію, як один із можливих засобів перетворення “світу жінок”, навесні 1917 р. Попервах її приурочували агітації напередодні виборів до районних думи в Петрограді, надалі у такий спосіб намагалися вирішувати питання оптимізації жіночої домашньої праці, також – завжди актуальну для російської дійсності проблему голоду. Надалі планувалося створення в районах “млинів, хлібопекарень, боень, городів для овочів з метою здешевлення продовольства, розбудова громадських кухонь” [6].

Авторами ідеї кооперування домашньої праці були не більшовики. Різні види споживчої кооперації були поширені в багатьох європейських країнах. Російські жіночі організації напередодні виборів 1917 р. у своїй пресі також зверталися до кооперації як способу подолання господарської розрухи і, в кінцевому підсумку, запобігання соціальних конфліктів. Отак, С. Тюрберг в журналі “Жіноча справа” писала: “Кооперація допомагає трудовому народу, вона поліпшує його життя, полегшує його економічне становище і таким чином несе йому свободу...” [7].

Розглядали кооперацію як можливість збільшення вільного часу домашньої господині і збереження її здоров’я також і жіночі видання, що знаходяться поза політикою. Мова йшла, насамперед, про створення кооперативних кухонь і їдалень. “Журнал для господинь” рекомендував організувати кооперативні кухні хоча б на 4–5 сімей: “Знімемо в оренду підходяще приміщення для кухні, якщо ні у однієї сім’ї не виявиться зручною для цієї мети кухні, наймемо загальну кооперативну куховарку...” [8]. При цьому організація спільного харчування для редакції журналу – тільки початок: “Можна далі не обмежуватися однією їдальнею, організувати при ній кооперативні ясла, дитячі садки і, навіть щось на зразок клубу – випусувати газети, журнали, поставити рояль, влаштовувати музичні вечори, популярні лекції, диспути” [8, 9].

У грудні 1917 р. Леніним був написаний проект декрету про споживчі комуни. Мова йшла, що “... всі громадяни держави повинні належати до місцевого споживчого товариства (сільського, волосного, селищного або об’єднуючого певну частину міста, вулиці і т.п.)” [9, 206], що пояснювалося потребою “надзвичайних заходів для допомоги голодним і для нещадної боротьби зі спекулянтами”. 11 квітня 1918 р. декрет у дещо пом’якшеному варіанті був прийнятий ВЦВК: “Споживчі комуни” були замінені на “споживчі кооперативні організації”, і на час була відкладена ідея “об’єднання всього населення даної місцевості в одному кооперативі” [10, 178]. В екстремальній ситуації загрози голоду кооперація розглядалася передусім як господарський апарат, завданням якого була “робота з постачання і розподілом продуктів”.

Що стосується в цілому вирішення питання залучення жінок в кооперацію, як і всього населення в цілому, то в перші післяреволюційні роки він не виділявся в самостійний напрям соціально-економічної політики. Більшовики, які прийшли до влади, не заперечуючи ініціативу пролетарських мас, есе ж більше поклалися на загальнодержавне реформування “зверху”, створення комунальних їдалень, державних дитячих будинків, ясел і колоній. Споживчі кооперативи, які вони створювали при будинкових комітетах, були, по суті, розподільниками державного продуктового пайка серед мешканців.

Основне завдання, яке ставилося представниками радянської влади щодо жіночого населення, насамперед робітниць і селянок у цей період – побороти соціальну апатію й спрямувати зусилля на вирішення життєво важливих завдань у потрібному для режиму ідеологічному ключі.

Ситуація змінилася після X з’їзду РКП(б) (8–16 березня 1921 р.), із переходом до нової економічної політики, відповідно з відмовою на рівні верховної влади від форсованого переходу до соціалізму.

Уперше питання про участь робітниць і селянок у кооперації було поставлено на IV Всеросійській нараді завідувачів жінвідділами (листопад 1921 р.). “Кооперативні форми” розглядалися переважно в аспекті “позбавлення жінки-робітниці й селянки від зайвого

тягаря домашньої праці". У резолюції зазначалося: "Поглиблення кооперативної роботи може дати можливість поліпшення домашнього побуту робітниць і селянок. Їдальні при заводських кооперативах, підтримка ясел, консультацій за рахунок кооперативів – усе це питання, в яких жінка повинна виявити активний почин і взяти активну участь" [10, 298].

Згодом на сторінках преси основна ідея участі жінок у кооперативно русі була розвинена і доповнена. Кооперація "в справі допомоги селянці й робітниці" стала розглядатися в трьох аспектах. По-перше, у сільській місцевості селянки через споживчі товариства повинні були збувати продукти домашнього господарства, і через них же отримувати сільськогосподарські знаряддя праці, насіння, нові продуктивні породи свійської птиці тощо. По-друге, у місті за допомогою кооперації планувалася організація громадського харчування, дитячих будинків, ясел і пралень, що звільняло працівницю "від гніту горщика і рогача", по-третє, кооперація розглядалася як спосіб боротьби з жіночим безробіттям. Передбачалося при робітничих кооперативах організувати швейні, трикотажні та інші артілі, залучати безробітних жінок, водночас, вирішувати проблему насичення ринку товарами [11].

Нарада завідувачів жінвідділами в кінці 1922 р. уже безпосередньо поставила питання, що стосувалися зміни побуту в нових економічних умовах. Можливість цих змін, згідно з партійними циркулярами, розглядалася залежно від потенціалу спільних зусиль профспілкових та кооперативних організацій [12, 29].

Реалізуючи на практиці програму з перетворення побуту, Відділ з роботи серед жінок ЦК РКП(б) активно шукав шляхи співпраці з Центросоюзом, намагаючись щодо нього виконувати координуючу та контролюючу функції. У свою чергу, Центросоюз також розпочав діяльність із залучення жінок до споживчої кооперації. На його третій сесії, що відбулася в липні 1922 р., була зроблена доповідь з цього питання. Показово, що пропозиція надійшла від Міжнародного кооперативного союзу, що знаходився в Мілані, і саме це свідчило про певний вплив світового процесу жіночої емансипації на те, що відбувалося в радянській Росії стосовно жінок.

У резолюції, ухваленій на сесії, Центросоюз визнав потрібним значно розширити практику залучення робітниць і селянок в кооперативний рух [13].

Для того, аби активізувати діяльність кооперації, зокрема й на "окраїнах" (в Україні та ін. республіках), Відділ з роботи серед жінок ЦК РКП(б) зі свого боку розробляв відповідні інструкції й циркуляри, акцентуючи увагу на найважливіших у перспективі напрямках роботи. Так, у проекті циркуляра "З дієтичного та гігієнічного обслуговування трудящої матері й дитини" пропонувалося у всіх споживчих крамницях організувати обслуговування "потреб матері та дитини", для чого потрібно було виділити спеціальний оборотний фонд і створити відповідну комісію. Її завданням мало стати "сприяння обслуговування матері та дитини через кооперацію, бо це справа нова й пов'язана з пропагандою нового побуту, нового обслуговування...; організація бесід і доповідей із питань гігієни, санітарії, соціального виховання та ролі кооперації у справі побудови нового побуту громадян робітничо-селянської країни" [14, 2].

Тоді ж Відділом з роботи серед жінок був розроблений циркуляр "Про кооперативні секції в делегатських зборах". Агітація з залучення жінок до кооперації велася на всіх делегатських зборах уже протягом 1922 р., у 1923 р. було прийнято рішення "переходити до планомірної пропаганди шляхом організації кооперативних секцій при делегатських зборах" [15, 13]. На засіданні працівників оргінструкторського підвідділу ЦК Відділу з роботи серед жінок було прийнято рішення: "Дати завдання ВЦРПС і Укоопспілці розробити положення про профспілкову і кооперативну секцію при делегатських зборах" [16, 40]. Робота секцій включала (крім лекцій) відвідування установ і підприємств споживспілки з метою їхнього вивчення. Закінчення курсів "в інтересах кооперативної пропаганди" пропонувалося "обставляти якомога урочистіше", делегаткам видавати посвідчення, найздібніших – брати на облік [15, 1].

Однак, очевидно, активність Центросоюзу була недостатньою. На нарадах Відділу з роботи серед жінок ЦК РКП(б) навесні 1923 р. констатувалося: "Робота з кооперації не ведеться через нерозуміння Центросоюзом своїх завдань у площині залучення робітниць і селянок до кооперації" [14, 36, 40]. У цілому пропагандистська робота, яку вели жінвідділи протягом 1922 р., залучаючи жінок до участі в кооперації, давала незначні результати. У звіті до XII з'їзду РКП(б) відзначалося лише деяке збільшення кількості жінок у кооперативних

органах управління: в 1922 р. на загальну кількість членів правління 969 доводилося 3 жінки, в 1923 р. на 797 осіб – 7 жінок [17, 14].

У резолюції “Про роботу РКП серед робітниць і селянок”, підготовленої центральним жінвідділом, зазначалося: “Партія повинна... посилити роботу з залучення робітниць і селянок у партійне, радянське, професійне і кооперативне будівництво, для чого потрібно зміцнити інститут профорганізаторів-робітниць і створити кадри інструкторів для цієї роботи в органах кооперації. Одночасно потрібно посилити роботу названих організацій у справі поліпшення побуту робітниць, поряд із поліпшенням становища робітничого класу в цілому” [18]. Через деякий час робота з залучення робітниць і селянок у кооперацію “організаційно оформилася виділенням у Центросоюзу особливого інструктора для цієї мети” [15, 15]. У вересні 1923 р. на засіданні Відділу з роботи серед робітниць і селянок було розглянуто пропозицію Центросоюзу про створення міжвідомчої комісії з організації побуту робітниць. На місцях проводилося анкетування жіночого населення з питань залучення в кооперацію. За неповними даними на початок 1923 р. на курсах із питань кооперації до 25% слухачів складала жінки [19, 25].

Ситуація з кооперуванням жінок в Україні повністю віддзеркалювала політику та методи центральної влади. Безумовно, більшовики не могли залишити українську кооперацію без контролю. Саме через кооперацію вони мали реальні засоби впливу на широкі верстви населення і реалізацію функцій державного капіталізму. Попри поляризацію ідей та поглядів, домінуючою залишалася позиція, вироблена саме в початковий період НЕПу – “перевиховання” дрібнобуржуазного селянина через різноманітні форми кооперації.

Преса дає можливість відстежувати різні методи залучення селянства до кооперації. Одним із них була агітація серед жінок. Зокрема й у такий оригінальний спосіб як нагородження жінок-пайщиків хустками [20]. А ще надання всіляких пільг. Так, якщо чоловік вносив повний пай до споживчого товариства (5 крб 50 коп.), його дружина вносила лише вступний внесок 50 коп. і ставала “повною пайщицею” [21].

Говорячи про публікації сількорів, тезові повідомлення з проблем кооперації, варто відмітити їхній “вільний” характер. Показовою в цьому плані є робота дослідника М. Малашко, надрукована в “Кооперативному альманасі” за 1923 р. [22]. Автор, спираючись на статистичні матеріали, зазначає, що “споживча кооперація на Україні має “своєрідний” характер, що полягає в її загальному членстві. Кредитна та с/г кооперації побудовані за принципом вільного членства – цим вони мають значні переваги над першою. Але завдання їм радянська влада визначила однакові – змицка села з містом...” [22, 8]. Далі дослідник зазначає, що “на сучасний момент на Україні, за радянськими даними, 4 тис. с/г товариств, що об’єднують близько 100 тис. членів. Товариства об’єднані в спілки – їх біля 80, а над ними стоїть центральний орган – “Сільський Господар”. Цей самий центр об’єднує кредитні та ощадно-позичкові товариства, а їх біля 4 тис...”. Саме кредитна кооперація є засобом соціалістичного будівництва, селянство ж традиційно шукає в кооперації засіб поліпшення свого господарства. І, як висновок, “що наслідки всього цього для кооперації такі, що їй диктується, що робити і при всьому бажанні провадити працю кооперації в її природному напрямкові завдяки радянському ладу й тероріві – не має жодної можливості...” [22, 12].

Незважаючи на численні вказівки з боку жінвідділу ЦК, залучення жінок у кооперацію як у сільській місцевості, так і в місті проходило з великими труднощами, що пояснювалося причинами самого різного характеру, наприклад економічного. Причини ідеологічного характеру також гальмували процес кооперування. Активістки жінвідділів, як і в цілому керівництво країни, з великим побоюванням ставилися до різного роду вияву жіночої ініціативи, підозрюючи в цьому відгомін фемінізму. Саме тому вони не вітали створення власне жіночих кооперативів, і взагалі кооперативів, що виникали поза патронатом із боку партійних організацій.

Основна ж проблема, що стояла на заваді жіночої ініціативи – це формальне, а часом і зневажливе ставлення до них з боку кооперативних установ, чоловіків-кооператорів. Відомі випадки, коли жінок-делегаток у кооперативах “змушували підмітати підлогу, мити і т.д.” [23, 3]. У 1925 р. ЦК РКП(б) довелося знову спеціально звернути увагу Відділів з роботи серед жінок і селянок на потребу посилення роботи з залучення робітниць і селянок у кооперацію. За пропозицією жінвідділів вони стали пропонувати їм різні пільги. Спільні зусилля врешті-решт

приводили до зростання активності жінок у рамках кооперативного руху. Так, якщо в 1923 р. налічувалося 1299 жінок – членів правління кооперативів та ревізійних комісій, то у 1925 р. – 4517; практикантів у кооперативних об’єднаннях числилося в 1923 р. 215, у 1925 р. – 1015; учнів у кооперативних училищах в 1923 р. було 148, у 1925 р. – 1621 осіб [24].

Висновки. Отже, проблема залучення жіночого населення в кооперативний рух передусім із метою полегшення повсякденного буття, продовжувала перебувати у фокусі уваги центральної влади. Безумовно, “самодіяльність жінок”, навіть при наявності у них серйозної внутрішньої мотивації на звільнення від “кабали домашнього господарства”, ще не були абсолютною гарантією кардинальних змін у повсякденному житті. Залучення жінок у кооперативний рух і перетворення побутової сфери за допомогою кооперації йшло далеко не тими темпами, на які розраховували активістки роботи серед жінок. Численні складності економічного характеру, а ще більше ідеологічного і загальнокультурного не давали змоги жінкам ставати рівноправними учасниками процесу кооперування.

Список використаної літератури

1. Ленин В.И. Последнее слово “Искровской тактики” / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений (далее – ПСС). – М., 1957. – Т. 11.
2. Ленин В.И. О кооперации / В.И. Ленин // ПСС... – Т. 45.
3. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР / В. Данилов. – М., 1957; Голиков В.А. Важнейший этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР (1921–1929 гг.) / В. Голиков. – М., 1963; Бланк Г.Я. Основы теории и истории потребительской кооперации СССР / Г.Я. Бланк. – М., 1963 та ін.
4. Лубков А.В. Война. Революция. Кооперация / А.В. Лубков. – М., 1997; Файн Л.Е. Российская кооперация: историко-теоретический очерк 1861–1930 / Л.Е. Файн. – Иваново, 2002 та ін.
5. Тараканова С. Женщины в кооперации / С. Тараканова // В едином строю. – М., 1960; Емельянова Е. Революция, партия, женщина / Е. Емельянова. – Смоленск, 1971; Чирков П.М. Решение женского вопроса в СССР (1917–1937 гг.) / П. Чирков. – М., 1978 та ін.
6. Сталь Л. Что нам могут дать районные думы / Л. Сталь // Работница. – 1917. – № 1–2.
7. Тюрберг С. Значение кооперации / С. Тюрберг // Женское дело. – 1917. – № 10.
8. Кооперация в домашнем хозяйстве // Журнал для хозяек. – 1917. – № 14–15.
9. Декреты Советской власти. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М., 1959. – Т. 2.
10. КПСС в резолюциях, и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1970. – Т. 1.
11. Островская Н. Вовлечение работниц и крестьянок в кооперативное строительство / Н. Островская // Коммунистка. – 1924. – № 3.
12. Досекин В. Кооперация – друг работницы и крестьянки / В. Досекин // Работница. – 1923. – № 4.
13. Островская Н. Несколько слово потребительской кооперации / Н. Островская // Коммунистка. – 1922. – № 8–9.
14. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17, оп. 10, спр. 92.
15. Там само. – Спр. 98.
16. Там само. – Спр. 99.
17. Там само. – Спр. 28.
18. XII съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1968.
19. Известия ЦК РКП(б). – 1923. – № 3(51).
20. Нова громада. – 1924. – № 30.
21. Кооперация Сумщины. – 1925. – № 11–12.
22. Малашко М. Сучасне становище кооперації на Україні // Кооперативний альманах. – 1923. – № 12.
23. Центральный державный архив историко-политических документов Санкт-Петербургу. – Ф. 9, оп. 1, св. 229, од. зб. 2752.
24. Смидович С. Итоги всесоюзного совещания заведующих Отделами работниц и крестьянок / С. Смидович // Коммунистка. – 1924. – № 3.

Одержавно редакцією 19.09.2012

Прийнято до публікації 18.10.2012

Аннотация. *Земзюлина Н.И. Участие женского населения в кооперативных проектах советской власти (20-е гг. XX в.). На основе анализа документов и периодики 1920-х гг. автор рассматривает пути кооперирования женского населения. Делает вывод, что власти всячески содействовали женскому кооперированию, но сложная экономическая ситуация, низкая общественная культура и недостаточная образованность женщин препятствовали процессу интенсивной кооперации женского населения.*

Ключевые слова: советская кооперация, женотделы, кооперирования женщин

Summary. *Zemzyulina N.I. Participation of female population in cooperation projects of soviet government (1920th of XX century). The author examines the ways of female cooperation by*

analyzing documents and periodicals of the 1920th and makes a conclusion that the government representatives assist the female cooperation in all possible ways but the complicated economical situation, low level of social culture and female education hindered the process of intense cooperation of females in particular.

Key words: *soviet cooperation, women's departments, female's cooperation*

УДК: (477):192/19326(316.4.063.7)+2-276-7

С.І. Куксенко

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ЩОДО ПОЧАТКУ “ПОМ’ЯКШЕННЯ” ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В СТАЛІНСЬКИЙ ПЕРІОД

Анотація. У статті проаналізовано історичні дослідження трактування дати початку зміни взаємовідносин партійно-державних органів влади з Російською Православною Церквою в сталінський період.

Ключові слова: історіографія релігії, Російська Православна Церква, партійно-державно-релігійні відносини

Постановка проблеми. Одним із важливих аспектів наукових досліджень взаємовідносин держави і церкви радянської доби є з’ясування причин, особливостей та дати початку нової релігійної політики державно-партійних органів влади щодо церковних інституцій в період пізнього сталінізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби узагальнення історіографічних надбань оновленої партійно-державної політики щодо Російської Православної Церкви (далі – РПЦ) у середині 40-х рр. ХХ ст. здійснювали дослідники Н. Шліхта, Г. Маринченко, Н. Лаас [1–3]. Частково осмислення поглядів науковців містяться в історіографічних оглядах українських та російських дослідників В. Войналовича, Ю. Катуніна, О. Лисенка, В. Пашенка, О. Вишиванюка, М. Шкаровського, Т. Чумаченко, І. Курляндського та ін. [4–13]. Проте, тема ще не достатньо висвітлена і тому потребує додаткових досліджень.

Мета. Проаналізувати дискусійні питання щодо дати початку нової релігійної політики держави відносно РПЦ у період пізнього сталінізму.

Виклад основного матеріалу. У сучасній літературі існує декілька поглядів із приводу початку процесу нормалізації державно-церковних відносин. Частина істориків, і серед них чимало зарубіжних авторів, вважають, що зміни у сталінській політиці щодо церкви наступили (або з’явилися перші вияви її пом’якшення) уже наприкінці 1930-х рр.

У. Флетчер, Д. Поспеловський, Н. Девіс та ін. [14 та ін.] початок нормалізації державно-церковних відносин пов’язують із зовнішньополітичною ситуацією кінця 1930-х рр., називанням і початком Другої світової війни, приєднанням до СРСР нових територій. Отак, Д. Поспеловський пише, що тоталітарна система призупинила знищення православної церкви у 1939 р. у зв’язку з приєднанням до СРСР західних областей України та Білорусії, країн Прибалтики, частини Молдови і потребою асиміляції або хоча б політичної нейтралізації мільйонів нових громадян, переважно вірян. Радянський уряд розумів, що досягти цього шляхом відкритого наступу на них неможливо. Кращим варіантом було об’єднання західних і східних українців та білорусів через єдину православну церкву. Понад 70% релігійних громад припадало на захід. На думку Д. Поспеловського, щоб не викликати їхнього масового опору приєднанню до Московського патріархату, сталінському керівництву треба було продемонструвати толерантність до православної церкви. Американський дослідник Натаніель Девіс у роботі “Сучасна Історія Руського Православ’я” стверджує, що пакт Молотова-Ріббентропа, який “завдав багато лиха Європі, врятував Руську Православну Церкву – до СРСР з приєднанням нових територій на Заході було включено більше 6 мільйонів православних і 3.500 – 4.000 церков з активними священниками” [14, 21].

Сучасні українські та російські дослідники С. Болотов, О. Вишиванюк, Ю. Гераськін, Ю. Катунин, О. Катуніна, І. Луковенко, М. Лагодич, Шин Донг Хек, М. Шкаровський [5; 6; 15; 16] розділяють погляд, що в СРСР із приростом значними західними територіями у 1939–1940 рр. відбулися перші зміни церковно-релігійної політики, розпочався поворот від політики винищення релігійності та церкви як суспільної інституції до більш терпимого ставлення.